

դանութիւնը, ու ինքը երբեք չի կորսնցնէր իր ինքնութիւնը տպաւորութիւններու այդ յարափոփոխ ալիքին մէջ, որուն գիտէ տիրել:

Այս առաջին հակադրութեան վրայ ուրիշներ ալ կ'աւելնան: Զոր օրինակ, առնացի կորովը՝ անոյժ գործվին միացած: Հրաբորբոք ըլլալու չափ խիստ՝ երբ կը ձաղկէ ժողովուրդի պետերուն կեղծատրութիւնը, Յիսուս լի է քաղցրութեամբ և զգուանքով՝ ընկճածաններուն և տկարներուն հանդէպ: Հրաշալիօրէն վճիռ և լուսափայլ իմացականութիւնն է, — որ կը յայտնուի իր դիտողութիւններուն, պատրաստարան պատասխաններուն և խօսքներուն զրական գեղեցիկութեանը մէջ, — ու միւս կողմէ հայեցողական կեանքը, իր ամէնէն բարձր ու ներոյժ ձևին մէջ: Անկուսացումին սէրն է՝ հրապառ գործունէութեան միացած: Գերիի խոնարհութիւն՝ հոգիի արքայական և վեհ բարձրութեան մը մէջ:

Բասզալ ըսած է թէ մարդ իր մեծութիւնը պէտք է ցուցնէ ոչ թէ երկու ծայրերէն մէկին վրայ կենալով՝ այլ լիցնելով երկուքին ամբողջ միջոցը. խորունկ խօսք, որ տառապէս կը պատշաճի Յիսուս Քրիստոսի, և անոր կեանքի պատմութեան առաջադրած մէկէ աւելի խնդիրներուն բանալին կուտայ մեզի: Թէ և աշխարհի փրկիչը ունեցած էր իր նկարագիրը և անհատականութիւնը, առանց որ և է տոնյն և հետեակ գիծի, բայց ոչ ոք անոր վրայ կըրցած է մատնանշել սահմանաւորուած դիմագծութիւն մը. որովհետեւ անոր անձին վրայ ներդաշնաւորած են ներհակ գիծերը. բան մը որ չի պատահիր հասարակ հոյեւրուն մէջ: Աւետարաններուն Քրիստոսը վերացում մը չէ, այո, բայց ոչ ալ մարդկային ընտանիքի տնկատար տեղամ մը: Ընդհակառակն ամէնուն աչքին առջև անիկա կը յառաջանայ իբրեւ Որդի Մարդոյ, առլցուած առնական ոյժով և իր մէջ կեդրոնացնելով ամէն ինչ որ կայ մարդկութեան մէջ բարի և արդար: Ու նոյն իսկ իր Որդւոյ Մարդոյ յատկութեամբն է որ ընդունակ է անիկա յայտնելու զԱստուած, քանի որ մարդը, Աստուծոյ սերած (Գործք Ժէ. 28, 29), ատով նոյն իսկ տաճարն է զինքն ստեղծողին, զոր և կրնայ իւրացնել՝ յաղթելով մեղքին, իր մէջն ընդունելու

համար աստուածային պատկերը: Այսպէս է ահա, իր կեանքին միութեանը մէջ, այս էակը, թէ՛ աշխարհի նման զինքը շրջապատողներուն և թէ՛ աշխարհի գերիվերոյ անոնցմէ, որ այս կրկնակ նկարագիրը առնոց առեղծուած մը թուեցաւ իր հրապարակային գործունէութեան առաջին իսկ վայրկեանէն: Ժ. Պ.

ԿՐՕՆՔԻ ԻՍԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Դ. ՏԵԼԵԳՐԱԿԱՆ ԿՐՕՆՔ

Ինչպէս որ ցեղային կրօնքները ազգային հանգամանք ստացան, այդպէս ալ ազգայինները — անշուշտ անոնք որ ունենին պէտք եղած տարրերը — տիեզերական հանգամանք ստացան: Ազգային կրօնքի մէջ պետական շահն ու շարժառիթներն էին մղիչ ոյժերը, ու պետութեան գլուխը զըտնուող անձը յաճախ իր վրայ կը միացներ նաև կրօնապետի տիտղոսը: Այն պայմաններու տակ կրօնքը կը ներկայանար իբրեւ ընկերային հաստատատիպ (stereotype) հաստած մը, որ իւրաքանչիւր անհատի հոգեկան պահանջներուն գոհացում տալն աւելի անոր վրայ կը ճնշէր իբրեւ պարտաւորութիւն: Անհատին ունեցած անձնական ըմբռնումները չէին կրնար իրենք զիրենք լսելի ընել. այդպիսի յանդուգն քայլ մը առնող՝ իբրեւ մոլորեցուցիչ երկտասարգութեան՝ բաժակ մը մոլեխիւնդի կ'արժանանար. դարձեալ, հոգ չէր թէ պաշտամանց մասնակցողները կը հաւատային թէ ոչ, բաւական էր որ չօցտէին հասարակաց կրօնքէն ու չզայրացնէին պետական աստուածը կամ աստուածները:

Ամբոխին կոյր համոզման եւ պետութեան սպառնալիքին դէմ ընդվզող նկարագիրներ չէին կրնար լսել, սակայն, իրենց գիտակից ես—ին ու խղճին թելադրութենէն մղուած: Անոնք տեսնելով Գերագոյն Զօրութեան պաշտամունքը բնութեական եւ բնական երեւոյթներով փոխանակուած, կրօնքի ազնուացուցիչ տարրերը ծանծաղ ըմբռնումներու վերածուած, ծէսերն ու արարողութիւնները անբարոյիկ սովորութիւններով լի, եսասիրական և աշխարհական զգացումներ բոյն դրած մարդոց սրտին մէջ, ասպարէզ կ'իջնէին իրենց պաշտօնին նուիր-

բականութեան զխտակցութեամբ: Կը հըռ-
չակէին իրենց պատգամը, իբր Սատուծոյ
կողմէ եղած յայտնութիւն, ու կը ճանչ-
ցուէին որպէս մարդարէ: Անոնք, սակայն,
նոր կրօնք չէին քարոզեր, այլ նախկինը
միայն կ'եղանակաւորէին, հոն շեշտել ջա-
նալով Գերագոյն Զօրութեան մասին ուղիղ
ըմբռնում, ճշմարիտ պաշտամունք, բա-
րոյական սկզբունքներ, եւ վերցնելով այդ
կրօնքը ուրիշ ազգերու առջեւ խափանող
արգելքները: Ու անոնք՝ իրենց շինարար
ճիւղերուն մէջ բախում կ'ունենային ոչ թէ
միայն պետութեան, ու մանաւանդ ամբո-
խին հետ, — ուր այնքան արմատացած
կ'ըլլայ պահպանողական եւ աւանդապաշտ
ողին — այլ նամանաւանդ նեղմիտ եւ շա-
հասէր քրմական կամ քահանայական դա-
սուն հետ, որ կրօնքի հոգւոյն կապուելէ
աւելի, անոր արտաքին ձեւերուն կը կառ-
չէր: Բարեկարգութեան տեսակէտէն ծա-
նօթ է Հին Ուխտի մարդարէներուն բոցա-
շունչ քարոզութիւնը՝ Ենովան տէր երկնի
եւ երկրի, հետեւեալ ամենուն Սատուածը,
պաշտելի սուրբ սրտով եւ խոնարհ հոգիով:

Կրօնքի տիեզերականութեան գաղա-
փարին ծաւալման, եւ կամ, այլ խօսքով,
մարգարէական գործունէութեան սկզբնա-
կէտը պէտք է նկատել Ն. Ք. շուրջ ութե-
րորդ դար՝ Հին Ուխտով, եւ վերջաւորու-
թիւնը Յ. Ք. եօթներորդ դար՝ Իսլամով —
պահ մը հրաժարելով առարկիւէ վերջնոյս
պահանջած սոյն հանգամանքին գէմ:

Այսպէս, Պաղեստին ունեցաւ իր Մար-
գարէները, Պարսկաստան՝ Զրադաշտը, Չի-
նաստան՝ Կոնֆուցիոսը, Հնդկաստան՝ Պուտ-
տան, դարձեալ Պաղեստին՝ Յիսուս-Քրիս-
տոսը, Արաբիա՝ Մուհամմէտը: Այս բոլորին
մէջ, սակայն, երեքը միայն պէտք է ճանչ-
նալ իբրեւ տիեզերական, այսինքն՝ Պուտ-
տայականութիւնը, Քրիստոնէութիւնն ու
Իսլամը, վասնզի մնացեալներէն Հին Ուխ-
տը՝ իբրեւ յայտնեալ կրօնք՝ սոյն երեքին
կարգին պատկանելով հանդերձ՝ վերջի վեր-
ջոյ տիեզերականութեան չըղծաց. իսկ Զը-
րադաշտականութիւնը անշքացաւ, ու Կոն-
ֆուցիոսի քարոզածն ալ աւելի ընտանեկան
պաշտամունքը շեշտող դրութիւն մըն էր:
Քիչ մըն ալ յառաջելով պիտի ըսենք՝ որ
սոյն երեքին համար գործածուած ճիշդե-
րական բառը կամ աւելի պատշաճ բառով

մը փոխանակելու է, ինչպէս՝ Տիեզերաբաղձ,
եւ կամ ալ զայն պահելու պարագային պէտք
է միայն միոյն վերապահել. վասնզի կա-
րելի չէ Տիեզերականով երեք կրօնքներ ըմ-
բռնել: Իսկ թէ որո՞ւն պէտք է տալ այդ
արժանիքը՝ կը մնայ կրօններու բաղդատա-
կան ուսումնասիրութեամբ տրուելիք վճիռ
մը: Առաջինը՝ Պուտտայականութիւն՝ իր
ծաղման մէջ անաստուածեան մտքեր պա-
րունակող՝ կը շեշտէ անհատին մէջ անձը,
ու զայն կը մղէ հասնելու բաղձացուած
անէութեան՝ Նիրվանային, իր ինքնութիւնը
չկորսնցնելու եւ մարմնառութեան (ավաթար)
սկզբունքով. երկրորդը՝ Իսլամը, ճիշդ հա-
կառակէն, կը բարձրացնէ զՍատուած առ
ոչինչ գրելով մարդը, ու զայս նկատելով
պարզ հպատակ մը՝ Վերնոյն կամքին կամ
ուղղութեան կուրօրէն հետեւելու պարտա-
ւոր: Վեթէ կրօնքը իրապէս համադրու-
թիւնն է կախումի եւ ազատութեան, պիտի
կարենանք ըսել՝ որ Իսլամը կը ներկայա-
ցնէ առաջինը, իսկ Պուտտայականութիւնը՝
երկրորդ տարրը միայն, մինչդեռ Քրիս-
տոնէութիւնը երկուքին ալ արդարութիւն
կ'ընէ: Քրիստոնէութիւնը, գէթ զուտ եւ
անխառն՝ կախումն ու ազատութիւնը,
աստուածայինն ու մարդկայինը, կրօնքն ու
բարոյականը վերածած է անբաժանելի մի-
ութեան մը...: Միայն ան կը քարոզէ պաշ-
տամունք մը հոգւով եւ ճշմարտութեամբ, եւ
այն հանգամանքով զոր Rothe կը կոչէ անոր
մեծագոյն գերազանցութիւնը իր բազմապի-
սութեամբ, փոփոխելիութեամբ, ինքզինք
տարբեր սերունդներու, ժողովուրդներու եւ
անհատներու կրօնական պէտքերուն պատ-
շաճեցնելու կարողութեամբ, ի մի բան՝ իր
առաձգականութեամբ, որ բնական արգիւն-
քն է իր զուտ հոգեկան նկարագրին, Քրիս-
տոնէութիւնը անհամեմատօրէն բարձր կը
մնայ իր երկու մրցակիցներէն» (Tiele):

Մասնաւոր երեւոյթներ Տիեզերաբաղձ
կրօններու մէջ. — Անոնց մէջ տեսնուած
նախկին ազգային աւանդութիւններու, սո-
վորութիւններու խզումով եւ խրաքանչիւրին
անհատին իր ըմբռնումներովն ու գործքու-
վը իտէալ կրօնքի մը ձգտելու ընթացքով՝
կրօնքին կը տրուի

1) Մաւալման բնոյթ, ինչ որ տեղի
կ'ունենայ չորս միջոցներով.

ա) Քաղաքակրթութեամբ. — տիեզե-

բարադձ կրօնք ունեցող ժողովուրդ մը, որուն չի պակսիր լայնամտութեան և աշխատիրութեան ոգին, իր մշակոյթով կը փութանցէ իր կրօնքը՝ դրացի և հեռակայնուազ կրթութեամբ ժողովուրդներու։ Այս է երեսօթը Հին Հայոց պարագային, որոնք իւրացուցին Պարսկաստանի ծաղկեալ կրօնքը՝ Զրադաշտականութիւնը։

բ) Վաճառականութեամբ. — օտար երկիրներու հետ եղած առևտրական ձեռնարկները յարմար ուղի կը հարթեն կրօնքի մը յառաջխաղացման՝ նոյնիսկ ամէնէն հեռաւոր վայրերու համար. դարձեալ մեր պատմութեան անդրադառնալով՝ Ղուկիանոս Սամոսացի կը պատմէ՝ թէ ինչպէս հայ վաճառականներ թանկագին քարեր նուէր կը բերէին Փոնդաքացոց մայր-ղիցուհի կիւրեղէին։ Ընդ է որ վերջինս իր երկրին զղիցուհին մնաց միշտ, բայց հաւանաբար անոնց նոր մտքեր թելադրեց իրենց մնահիտի պաշտամունքին վերաբերմամբ։

գ) Բանակով. — Բանակները միշտ ալ յարմար անդրուար (vehicle) եղած են այս տեսակէտէն. այս է պարագան Միհրակա՝ նութեան մէջ, որ ետքէն կատարի մրցակից մը պիտի ըլլար Բրիտանիոյ թեմայէն տարածուելով թէ՛ արեւելքի և թէ՛ արեւմուտքի մէջ։

դ) Առաքելութիւն. — Ծանօթ է թէ ինչպէս կրօնքի մը քարոզիչները կ'երթան ու կ'երթան քարոզելու ուղղակի ժողովրդին, բարեխրական, եւն ձեւի տակ. իսկ իբրեւ պաշտօնական առաքելութիւն, այսինքն կրօնքի մը ռահվիրայէն առ արքունիք եղած հրաւեր կը յիշենք Լուսաւորչին կողմէ Տրդատ Թագաւորին եղած կոչը, ու Մուհամմէտի կողմէն Պարսից Թագաւորին նամակ զրկուելը^(*)։

2) Վերջամասցուրիւններ. — Կրօնքներն իրենց ամենէն զարգացած շրջանակին մէջ իսկ զերծ չեն նախկին հաւատալեաց խոր ազդեցութիւններէն ու վերջամասցութիւններէն։ Վասնզի չենք կրնար սպասել որ մարդիկ առհասարակ պատրաստ ըլլան իրենց նախկին հաւատալիքները ամբողջովին վրայ տալու, և կամ ամենուրեք

զարգացման նոյն մակարդակին վրայ դրոնուին։ Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ծանօթ են այն դժուարութիւնները զորս Լուսաւորիչ կրեց հայոց մէջ արմատացած հեթանոսական ըմբռնումները արմատախիլ ընելու իր ձեռնարկին մէջ, ու այդ ուղղութեամբ արթնամտութիւնն ունեցաւ չաստուածներու նուիրուած վայրերը նուիրազորմել քրիստոնէական սուրբերու՝ ինչպէս Յովհաննէս Կարապետին, ևն։ Ընդհ. եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ Բարադամ կը ներկայանայ սուրբ մը՝ որուն տրուած է Պուտոպլի կեանքը. չենք կրնար որոշապէս ըսել՝ թէ ինչպէս մեկնելու է այս երեսօթը. կը խորհինք որ այդ փոխանցման շրջաններում պէտք զգացուած ըլլալու է նոր կրօնքին մէջ սուրբի մը ընծայել հինի մը մէջ տիրող զիջի մը կամ զէմքի մը յատկանիւնները՝ ինչ եւ իցէ արժանիք ու սրբութիւն։ Կրօնաւոր մը, Տը Լահէյ, այս ուղղութեամբ գրած է՝ թէ ինչպէս սուրբերը կը գրաւեն հին աստուածներուն տեղերը, թէ ինչպէս, օրինակի համար, Մագդեղականութեան մէջ խաւարին և անոր զօրութեանց զէմ կոռուող լուսաւոր աստուածներուն տեղ Բրիտանիոյ թեմայէն կ'ունենայ սուրբ-ղինուորներ՝ միշտ հեծեալ եւ վիշապներու զէմ կոռուող։ Վերջապէս զիւրին է տեսնել, որ ներկայ դարուս մէջ իսկ առողջ գաղափարներու կողքին՝ վաղնջական ըմբռնումներու եւ հաւատալիքներու վերջամասցութիւններ կան բոլոր ժողովուրդներու զանազան խաւերուն մէջ։

3) Նպաստներ. — Տիեզերաբադձ կրօնքներն՝ իրենց ընդհանրապէս միաստուածեան և բարոյական ու ընկերային գաղափարներով՝ բոլոր մարդոց համար խորացման և վերացման նիւթ կը մատակարարեն անհատնում, քանի որ անոնց դիտակից ես-ին հետ գործ ունին։ Այդ ճիւղերու հետեւնքով թէեւ կարելի չ'ըլլար միայն ամբողջութիւն մը պահել, այնուամենայնիւ անոնք կը ճոխանան զանազան ժողովուրդներու տուած նպաստներով։ Առնելով Իսլամը, իր փառքին մեծագոյն մասը կը պարտի Պարսկաստանի՝ ընդհանրապէս, և Սուֆի գաղութին մասնաւորապէս։

(*) Պատահած ալ է, որ արքունիքէ մը հրաւեր ուղղուի կրօնքի մը առաքելներուն, ինչպէս, Արգարի զէպքը։